

УДК 330.5:332.1

Л. І. Міхов

СУТНІСТЬ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Ефективність господарської діяльності підприємства в цілому залежить від багатьох факторів і в першу чергу — від раціонального використання його еколого-економічного потенціалу (ЕЕП), тобто це сукупність можливостей з максимізації прибутку на підприємстві та мінімізації негативного впливу його діяльності на навколишнє середовище. Вирішенню цих проблем і присвячена ця стаття.

Ключові слова: еколого-економічний потенціал, природно-ресурсний потенціал, валовий внутрішній продукт, прибуток, виробничі фонди, матеріальні затрати, національний доход.

Summary. The effectiveness of business enterprise as a whole depends on many factors and primarily on the rational use of its ecological-economic potential (EEP), then there is a set of features to maximize profit and minimize its negative impact on the environment. The article is devoted to the solution of these problems.

Key words: ecological-economic potential, natural-resource potential, the gross domestic product, income, productive assets, material costs, the national income.

Постановка проблеми. Підвищення ефективності господарської діяльності підприємств обумовлює необхідність комплексної оцінки можливостей раціонального використання усіх наявних ресурсів. Особливо це стосується тих ресурсів, які протягом тривалого часу не використовувалися у господарській діяльності. Підприємства, які ма-

ють задовільний фінансовий стан та є високорентабельними, недостатньо зацікавлені у пошуку інших напрямків діяльності, які б вимагали використання тих ресурсів, що не пов'язані з основним виробництвом.

У сучасних умовах, коли більшість промислових підприємств є збитковими, прийшов час

© Л. І. Міхов, 2012

пошуку резервів подальшого підвищення рентабельності виробництва. Одним із таких резервів, наприклад, є видобуток та продаж попутної продукції, який розглядаються не тільки як вагомий резерв підвищення фінансового результату підприємств, але і як фактор зменшення техногенного навантаження на навколишнє природне середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження питань еколого-економічного потенціалу (ЕЕП) належить відомим вітчизняним та зарубіжним вченим, таким як Л. І. Повидиш, В. Я. Шевчук, В. М. Кислий, В. П. Кандилов, В. А. Барановський, В. А. Ланцов, Є. В. Лапін та ін.

У процесі розвитку виробничих відносин трактування поняття ЕЕП було введено ще до його визначення як складової ЕЕП підприємства, території, держави, яке в подальшому удосконалювалося й актуалізувалося. У цей час майже всі економічні школи, так чи інакше, зв'язують економічний розвиток із вирішенням екологічних проблем. Теоретичні основи в галузі використання природних ресурсів, які пов'язані з економікою добробуту і теорією зовнішніх ефектів, досліджувалися у працях [1; 2; 3; 4; 5].

У вітчизняній та закордонній літературі ЕЕП досліджується за такими напрямками:

- 1) аналіз природно-ресурсного потенціалу на макро- і мікрорівнях;
- 2) аналіз та оцінка ЕЕП території;
- 3) механізм еколого-економічного управління підприємством (з позиції системного підходу).

У рамках першого напрямку дослідженню присвячені численні роботи вітчизняних і закордонних вчених. До них можна віднести дослідження, які здійснені до початку 70-х років ХХ ст., коли еколого-економічні проблеми в цілому почали інтенсивно досліджуватися в колишньому СРСР і за кордоном, а найбільших масштабів такі дослідження досягли лише останнім часом [6]. А до цього існувало тільки поняття «еколого-економічний потенціал території», що характеризує максимально можливе антропогенне навантаження на територію, технічно доступні для використання ресурси і властивості екологічних систем. Тому екологічний потенціал показує рівень освоєння території, ступінь забруднення та можливості її самовідновлення.

Мета статті — розглянути сутність еколого-економічного потенціалу підприємства, його складові та можливості суттєвого економічного впливу на кінцевий результат діяльності підприємства.

Виклад основного матеріалу. Одним із факторів економічного зростання на макро- і мікрорівні є природне середовище, що виступає як сфера життєдіяльності в цілому, як першоджерело всіх ресурсів. У цей час роль природних факторів набуває особливого значення у зв'язку зі збільшен-

ням обсягів ресурсоспоживання, виснаженням природних ресурсів, забрудненням навколишнього середовища. Споживання паливно-сировинних ресурсів у світі за останні 50 років зросло у 30 разів і подвоюється кожні 10 років [7]. У зв'язку з цим виняткове значення набувають проблеми ресурсозбереження, захисту навколишнього середовища, збалансованого природокористування, збереження й збільшення природно-ресурсного потенціалу країни й окремих регіонів.

До кінця ХХ ст. (1992 рік) вченими-економістами під час формування вартості кінцевої продукції не враховувалася вартість природних ресурсів, тому для користувачів природні ресурси були безкоштовними. Особливо це спостерігалось на підприємствах вугледобувної галузі, де вугілля виступало стратегічною сировиною для розвитку народного господарства і держави. Країни-учасниці конференції ООН у Ріо-де-Жанейро дійшли висновку щодо необхідності сталого, збалансованого розвитку виробництва, і саме тоді природні ресурси почали виділяти в окрему економічну категорію. Виникло поняття «природний ресурсний потенціал», тобто потенціал, у якому присутні природні ресурси, що виконують дві функції: економічну (будучи сировиною) та екологічну (будучи елементом навколишнього середовища). Ці два фактори можна об'єднати в систему, що потребує свого окремого управління. У цій системі існують два рівні управління:

- управління природними системами;
- управління природокористувачами.

Перший рівень базується на використанні природних (екологічних) законів, що формуються за допомогою другого (техногенного) рівня, який включає в себе управління навколишнім середовищем і раціональне використання природних ресурсів. Тому в цей час у науці широкого поширення набуло поняття еколого-економічного потенціалу територій, а саме природно-ресурсного потенціалу [8; 9; 10]. Природокористувачами виступають окремі суб'єкти господарювання, що мають екологічні інтереси, на які необхідно впливати за допомогою економічних методів.

Результати дослідження, що характеризують другий напрямок, наведено у роботах таких авторів, як: В. А. Барановський, В. П. Руденко, Л. М. Бондаренко, З. В. Герасимчук. Вони вважають, що еколого-економічний потенціал території — це ступінь екологічної рівноваги в інтегрованій геосистемі «суспільство-природа» та її здатність виконувати антропо-екологічну й виробничу функції. Деякі вчені розглядають ці поняття як антропогенне навантаження на територію, що не зумовлює збільшення зворотного негативного впливу природних систем на господарський розвиток, а також не погіршує стан здоров'я населення.

Таким чином, сутність поняття ЕЕП на глобальному рівні, з урахуванням його складового

елементу — природно-ресурсного потенціалу, полягає у теоретично граничній кількості природних ресурсів, які можуть бути використані людством в умовах кінцевого цілого планети й найближчого оточення [11].

Поняття еколого-економічного потенціалу на державному рівні трактується як теоретично доступні для використання ресурсів властивості екологічних систем країни. За думкою В. П. Руденка, природно-ресурсний потенціал країни, який оцінений економічно, виступає і національним багатством [12; 13].

Як зазначають автори В. О. Барановський та Ю. А. Олішевська, природно-екологічний потенціал території — це екологічний потенціал природних геосистем (ландшафтів), тобто якість середовища існування людей, можливість забезпечення населення необхідними харчовими продуктами, умовами праці та відпочинку. Природно фактори створюють обов'язковий і загальний природний екологічний фон. Природно-ресурсний потенціал, на їхню думку, складається із здатності природних геосистем без шкоди для навколишнього середовища віддавати споживачам продукцію (надавати послуги, виконувати роботи). Оскільки практично всі елементи природи так чи інакше використовуються чи можуть бути використані людиною (потенційні природні ресурси), В. О. Барановський запропонував виділяти природні фактори за їх відношенням до виконуваних функцій. Якщо природно фактори розглядаються при їх суспільному виробництві, достатньо застосовувати термін «природні ресурси».

Еколого-економічний потенціал на макrorівні визначається:

— взаємозв'язком якісного стану навколишнього природного середовища та економічним збитком (за нестабільної екологічної ситуації антропогенне навантаження на природні системи не збільшується, але шкода навколишньому середовищу щорічно росте в геометричній прогресії);

— обсягом витрат, які йдуть на екологічні цілі та на підтримку стану навколишнього середовища (вважається, що для підтримки стабільного екологічного стану необхідно виділяти на раціональне природокористування щорічно 2–3 % ВВП, а якщо екологічна ситуація нестабільна, то вже буде потрібно 5–6 %) [14].

Поняття ЕЕП з точки зору макросистеми має такі ознаки:

— щільність, яка визначається обсягом природних ресурсів (природно-ресурсним потенціалом), обсягом валового регіонального продукту, чисельністю населення, кількістю основного капіталу на одиницю площі тощо, що формує галузеву структуру;

— наявність територіальної організації, що характеризується диференціацією, концентраці-

єю, структурою зайнятості за сферами діяльності та територією;

— погодженість та урегульованість, що залежить від ступеню налагодженості взаємозв'язків між підприємствами однієї галузі в регіональному масштабі (в умовах регіону);

— збалансованість і пропорційність, які включають показники інтенсивності економічних зв'язків між компонентами економічного простору, збалансованості регіональних пропорцій, рівня розвитку транспортних систем та інженерних споруджень, якості забезпечення потреби в товарах і послугах.

Автори В. А. Барановський та П. Г. Шищенко надають поняття стосовно еколого-економічного регіону як території, для якої характерний приблизно однаковий рівень еколого-економічного потенціалу, що зумовлює ступінь регіонального природокористування, охорони природи і здоров'я населення. На нашу думку, автори приділяють недостатньо уваги економічній складовій проблеми щодо підтримання збалансованого розвитку держави шляхом підвищення її еколого-економічного потенціалу.

У статистиці для характеристики екологічного потенціалу використовується низка показників, що відображають ступінь екологічного навантаження на навколишнє середовище, а саме:

— екологічна ємність території, тобто здатність природного середовища виконувати безвідмовно свою функцію з певним ступенем ймовірності [15]. Вона відображає збереження функції відтворення ресурсів і необхідних умов існування, ступінь забруднення території та інші рекреаційні можливості; рівень викидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище; обсяг оборотної води, що використовується; обсяг утворення токсичних відходів і рівень їх переробки [16].

На макrorівні вчені-економісти: О. Ф. Балацький, В. П. Руденко, О. М. Царенко, О. О. Несветов [17; 18; 19; 20] — виділяють такі види потенціалу:

— еколого-економічний, або в більш широкому змісті — природно-ресурсний, потенціал території та рекреаційних можливостей;

— виробничий, що включає в себе основні й виробничі фонди;

— інноваційний, що відображає науково-технічний рівень функціонування господарських систем;

— інвестиційний, з огляду на те, що інвестиції спрямовані на розвиток або відновлення основних фондів;

— трудовий (кадровий) потенціал, що враховує масштаби і якісні фактори трудових ресурсів.

Крім того, в економічній літературі використовуються також такі поняття, як фінансовий, податковий, експортний потенціал, потенціал інтеграційних зв'язків, що відіграють роль суто

специфічних характеристик економічного потенціалу країни [21]. Але в науковій літературі еколого-економічний потенціал підприємства не визначений, і, відповідно, не розглянуто механізм впливу на нього. Ступінь збалансованості сучасного природного, економічного розвитку держави визначається інтегральним еколого-економічним потенціалом території [22; 23].

У рамках третього напрямку дослідження еколого-економічного потенціалу наукові розробки здійснено вченими: А. А. Садековим, Т. О. Акімовою, О. Ф. Балацьким, Т. П. Галушкиною, В. В. Глуховим, О. Ю. Поповою, Л. С. Гранічем, Д. Ю. Двініним, С. К. Харічковим, В. Я. Шевчуком.

Ефективність діяльності підприємства багато в чому залежить від правильно обраної стратегії управління, від потенціалу, яким володіє підприємство, від конкурентоспроможності продукції, що випускається, від сегменту ринку, який займає підприємство. При цьому однією з найважливіших проблем розвитку і реалізації ефективної екологічної політики стає відсутність забезпечення управління підприємством комплексною, достовірною і своєчасною інформацією щодо природоохоронної діяльності підприємства [24; 25; 26; 27].

Системний підхід застосовується як до системи підприємства в цілому, так і до окремих компонентів. Ці методи розвиваються в межах окремих наукових дисциплін, міждисциплінарних синтезів і загальнонаукових концепцій. Системний підхід можна застосовувати на різних рівнях — від будь-якого підрозділу до підприємства в цілому. У кожному випадку об'єкт управління розглядається як цілісна система. Управління підприємством здійснюється тим ефективніше, чим більш оптимально підібрані елементи системи і скоординовані дії усіх підрозділів [28; 29; 30; 31].

З позиції системного підходу підприємство під час функціонування приймає участь у трьох процесах:

- одержання ресурсів із зовнішнього середовища (вхід);
- перетворення ресурсів у продукт (процес);
- передача продукту в зовнішнє середовище (вихід) [32].

На думку деяких вчених [33; 34], теорія систем допомагає зрозуміти взаємозалежність між окремими частинами організації і навколишнім середовищем. Будучи цілісною господарчою системою, підприємство функціонує, інтегрує, взаємодіє із зовнішнім середовищем, здійснює діяльність: економічну, виробничу, комерційну, інноваційну, маркетингову, екологічну, соціальну тощо.

Найбільш вдало вони наведені науковцями у працях [35; 36], однак авторами не було відображено взаємозв'язок між економічною та екологічною виробничою діяльністю підприємства.

Еколого-економічна діяльність підприємства — вид фінансово-господарської діяльності, яка пов'язана зі здійсненням заходів, проектів природоохоронного призначення та може бути спрямована на отримання прибутку [37].

Виробнича діяльність, за обсягом і вирішенням організаційно-технічних завдань, є найбільш складним напрямком. Тому обґрунтування обсягу виробництва продуктів, формування маркетингових програм для окремих ринків за видами продукції є запорукою успіху діяльності підприємства.

Економічна діяльність підприємства належить до інтегрованого напрямку, яка охоплює конкретні види та складові, а саме: ресурсне забезпечення виробництва, стратегічне поточне планування, ціноутворення й облік, системи оплати праці, зовнішньоекономічну та фінансову діяльність.

Екологічна діяльність складається із природоохоронних заходів, що запобігають забрудненню навколишнього середовища, та сплати екологічних податків (плати за забруднення довкілля шкідливими речовинами).

Підприємство для здійснення обраного виду діяльності повинно виконувати певні специфічні функції, які дозволяють установити чіткі зв'язки із зовнішнім середовищем, що буде сприяти підвищенню конкурентоспроможності підприємства у довгостроковому періоді.

Можливості підприємства щодо отримання фінансового результату передусім характеризуються як потенціал підприємства. Вчені виділяють два розрізнені поняття економічного й екологічного потенціалу, які розподіляються за рівнями. Існує окреме поняття економічного потенціалу на рівні держави. Економічний потенціал відіграє особливу роль у системі організації національного господарства, регіональній та виробничій організації, виступаючи як її матеріальна основа. Тому економічний потенціал на державному рівні можна розглядати як здатність економіки країни, її галузей і підприємств здійснювати виробничу діяльність та надавати послуги, задовольняти суспільні потреби населення, забезпечувати розвиток виробництва та споживання. Економічний потенціал країни також визначається наявністю природних ресурсів, забезпеченістю засобами виробництва, трудовим і науковим потенціалом. Тому гостро стоять питання щодо формування конкурентоспроможного економічного потенціалу господарських систем, здатного забезпечити більш високі конкурентні переваги на світовому ринку та ефективність господарювання в цілому [38; 39; 40]. Крім того, економічний потенціал країни розглядається як сукупність накопичених ресурсів та їх використаних і невикористаних потенційних можливостей у сфері виробництва матеріальних благ і послуг з метою більш повного задоволення потреб суспільства [41].

Таким чином, економічний потенціал (ЕП) країни може бути наведений таким чином:

$$EP = BF + MB + HD + PP,$$

де ЕП — економічний потенціал;

ВФ, МВ — виробничі фонди і матеріальні витрати, що входять до складу валового внутрішнього продукту;

НД — національний доход, що враховує витрати живої праці;

ПР — природні ресурси у вартісній оцінці [42].

Але, досліджуючи наведену формулу, можна стверджувати, що вона не є остаточною та досконалою. У свою чергу, складності, спричинені кількісним визначенням розміру економічного потенціалу за формулою, викликані такими причинами:

— у наведеному визначенні економічного потенціалу не надано обмеження в часі, що не дозволяє визначити обсяг сукупності накопичених ресурсів на кожний аналізований період, часову точку відліку і період часу для встановлення потенційно можливого результату суспільного виробництва за умов максимального використання цих ресурсів;

— недовикористання потенційних можливостей накопичених ресурсів формує не потенціал, а фактичний результат виробництва;

— у визначенні економічного потенціалу не відображений якісний аспект накопичених ресурсів, особливо тієї його частини, яка стосується до витрат, що значною мірою, як зазначалося раніше, визначається часовим чинником.

Окрім перерахованих причин, що ускладнюють кількісний вираз потенціалу, можна зазначити, що у формулі завуальовано витрати живої праці на виробництво матеріальних благ і послуг, в конкретному (аналізованому) періоді фактично не відображено працю, що зумовлює суб'єктивний зміст потенціалу. Це в основному стосується тієї частки сукупних витрат праці, яка була сформована за рахунок розумової роботи людини у сферах управління і науково-технічної діяльності.

Так, у вартості виробничих фондів і матеріальних витрат відображено розумову працю управлінців і конструкторів, яка визначила технічний рівень засобів і предметів праці в даному періоді, але не відображено витрати праці у сфері управління і планування, що впливають на реальну потужність потенціалу. Наприклад, неоптимальний план розподілу, розміщення, завантаження обладнання не збільшує розрив між фактичними і можливими результатами роботи, а недоврахування у планах розвитку галузей народного господарства або промисловості досягнень науки і техніки за одних і тих самих витрат може знизити потенційний результат минулої праці, відтвореної в основних фондах і матеріалах [43].

Все ж таки, використовуючи потенціал як суму певних складових (можливостей), ця форму-

ла в деяких випадках може бути застосована і для оцінки економічного потенціалу на мікрорівнях (наприклад, на підприємстві).

Висновки. Таким чином, під екологічним потенціалом країни розуміють здатність природних систем без шкоди для себе віддавати людству продукцію. В узагальненому виді еколого-економічний потенціал характеризує максимально можливе (припустиме) антропогенне навантаження на територію, технічно доступні для використання ресурси і властивості екологічних систем. У менш поширеному сенсі екологічний потенціал відображає рівень освоєння території, ступінь забруднення та її рекреаційні можливості.

Література

1. Герасимчук З. В. Регіональна політика старого розвитку: методологія формування, механізм реалізації : монографія / З. В. Герасимчук. — Луцьк : Редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я», 2001. — 526 с.
2. Повидиш Л. І. Природно-ресурсний потенціал території: сутність, функції та структура / Л. І. Повидиш // Проблеми системного підходу в економіці. — 2009. — № 4.
3. Хесус Эрта де Сото. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Эрта де Сото ; пер. с англ. Б. Пинскера ; под ред. А. В. Курняева. — Челябинск : Социум, 2007. — 202 с.
4. Управління операційною системою виробничого підприємства : монографія / [автори тексту Л. І. Федулова, О. В. Декалюк]. — Хмельницький : ХНУ, 2005. — 192 с.
5. Шевченко Д. К. Проблемы эффективности использования экономического потенциала / Д. К. Шевченко. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1984. — 86 с.
6. Шевчук В. Я. Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід : посібник з екологічного менеджменту / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, В. М. Навроцький [та ін.]. — К. : СИМВОЛ-Т, 1997. — 245 с.
7. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів у систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — Т. 1. — 253 с.
8. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування : монографія / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. — К. : Кондор, 2004. — 524 с.
9. Барановський В. А. Еколого-економічна збалансованість території / В. А. Барановський, П. Г. Шищенко // Всеукр. екологічна ліга. — К. : 2005. — 35 с.
10. Кандилов В. П. Комплексный подход к развитию ресурсного потенциала территории /

- В. П. Кандилов // Вестник Чувашского университета. — 2007. — № 4. — С. 379–386.
11. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів у систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — Т. 1. — 253 с.
12. Руденко В. П. Географическое разнообразие природно-ресурсного потенциала регионов Украины : монография / В. П. Руденко. — Красноярск : КГТЭИ, 2007. — 168 с.
13. Руденко В. П. Український природно-ресурсний потенціал: серія оцінкових картосхем / В. П. Руденко. — Чернівці : Рута, 2005. — (Ч. 3). — 248 с.
14. Кундышева Е. С. Экономико-математическое моделирование : учебник / Е. С. Кундышева ; под науч. ред. проф. Б. А. Сулакова. — 3-е изд. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. — 424 с.
15. Ланцов В. А. Потенциал территории: экономические, социальные и экологические аспекты / В. А. Ланцов, Л. Н. Бабкина, Е. В. Песецакая. — СПб. : УРСС, 2004. — 278 с.
16. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів у систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — Т. 1. — 253 с.
17. Балацкий О. Ф. Антология экономической среды / О. Ф. Балацкий. — Сумы : Университетская книга, 2007. — 272 с.
18. Несветов О. О. Економічна оцінка функціонування природних територій / О. О. Несветов, Р. М. Кононенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : «Економіка та менеджмент». — 2007. — Вип. 6–7. — С. 357–363.
19. Руденко В. П. Оцінка впорядкованості природно-ресурсного потенціалу природних регіонів України методами теорії інформацій / В. П. Руденко // Геоінформатика. — 2008. — № 4.
20. Царенко О. М. Основы экологии та економіка природокористування : навч. посібник / О. М. Царенко, О. О. Несветов. — Сумы : Університетська книга, 2004. — 399 с.
21. Бурлуцький Б. В. Ефективність податкового середовища України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки України»] / Б. В. Бурлуцький. — Д. : Національний гірничий університет, 2006. — С. 142–143.
22. Барановський В. А. Еколого-економічна збалансованість території / В. А. Барановський, П. Г. Шищенко // Всеукр. екологічна ліга. — К. : 2005. — 35 с.
23. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування : монографії / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. — К. : Кондор, 2004. — 524 с.
24. Астапова Г. В. Корпоративное управление и корпоративные финансы в условиях трансформационной экономики / Г. В. Астапова. — Донецк : Сталкер, 2004. — 183 с.
25. Гордон Дж. Система управления предприятием в горной промышленности / Дж. Гордон, В. В. Квитка // Горный журнал. — 2005. — № 3.
26. Литовка О. П. Структурно-динамический подход к исследованию эколого-экономических систем / [О. П. Литовка, Л. А. Дедов, К. В. Павлов, М. М. Федоров] // Общество и экономика. — 2004. — № 1. — С. 33–48.
27. Шевчук В. Я. Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід : посібник з екологічного менеджменту / В. Я. Шевчук, Ю. В. Саталкін, В. М. Навроцький [та ін.]. — К. : СИМВОЛ-Т, 1997. — 245 с.
28. Евдокимов Ф. И. Экономика промышленного предприятия : учеб. пособ. / под ред. Ф. И. Евдокимова, Т. Б. Надтоки. — 2-е изд., перераб. и доп. — Донецк, 2005. — 434 с.
29. Кацуров О. О. Удосконалення методології оцінки ефективності управління підприємствами державного сектору економіки / О. О. Кацуров, О. С. Белоусова // Фінанси України. — 2006. — № 9. — С. 143–151.
30. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів у систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — Т. 1. — 253 с.
31. Литовка О. П. Структурно-динамический подход к исследованию эколого-экономических систем / [О. П. Литовка, Л. А. Дедов, К. В. Павлов, М. М. Федоров] // Общество и экономика. — 2004. — № 1. — С. 33–48.
32. Петренко С. А. Порівняльний аналіз моделей організаційних структур підприємства / С. А. Петренко // Бюллетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. — 2010. — № 1 (3).
33. Там само.
34. Лапин Е. В. Оценка экономического потенциала предприятия : монография / Е. В. Лапин. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2004. — 360 с.
35. Механизм управления развитием социально-экономических систем : моногр. / за заг. ред. О. В. Мартяковой. — Донецк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2010. — 688 с.
36. Заглада Р. Контролінг як система ефективного управління підприємством / Р. Заглада, К. Дерев'янюк // Аналогічно-інформаційний журнал. — Донецк : Схід, 2009. — № 4. — С. 12–15.
37. Костенко В. К. Методы оценки эффективности эколого-экономической деятельности корпораций / В. К. Костенко, Г. В. Астапова //

Горный информационно-аналитический бюллетень. — М. — С. 167–173.

38. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів у систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 3. — Т. 1. — 253 с.

39. Кундышева Е. С. Экономико-математическое моделирование : учебник / Е. С. Кундышева ; [под науч. ред. проф. Б. А. Сулакова]. — 3-е изд. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. — 424 с.

40. Хумарова Н. І. Складові та тенденції формування еколого-орієнтованого управління / Н. І. Хумарова. — Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2010. — 200 с.

41. Экономика природопользования / под ред. Т. С. Хачатурова. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — 271 с.

42. Шелегеда Б. Г. Потенціал підприємства: формування та управління : навч. посіб. / Б. Г. Шелегеда, Н. В. Касьянова, А. Я. Берсуцький. — 2-е видання. — Донецьк : ДонУЕП, 2004. — 243 с.

43. Там само.